

*FORMING OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AT THE LESSONS OF UKRAINIAN
LANGUAGE AND LITERATURE*

The article is devoted to research of the forms of work, directed on forming communicative competence at the lessons of Ukrainian language and literature

Key words: communicative competence, active teaching, supply of vocabulary ment, methods of work with a word, linguistic games, development of speech.

УДК 37.032

Гнаткович Т.Д.

***РІВНЕВА ІНТЕГРАТИВНІСТЬ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ У ПРОЦЕСІ
ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ
ШКОЛИ***

У статті обґрунтовано взаємозв'язок синтаксису з морфологією, лексикою, стилістикою та логікою. Представлено специфіку синтаксичних одиниць як складників мовної системи.

Ключові слова: синтаксис, рівнева інтегративність, синтаксична компетенція, мовна компетентність, текстоцентричний підхід.

Синтаксичний підрозділ граматики є одним із найскладніших розділів мовознавства, оскільки перебуває в стані постійної еволюції – з'являються нові концепції, теорії, ідеї, які докорінно змінюють уявлення про одиниці синтаксичного підрівня мовної системи, через що самий категоріально-понятійний апарат синтаксису залишається постійно дискутованим. Не випадково, певне, З.Попова та І.Стернін наголошували на відставанні синтаксичних теорій від мовної практики, недостатності використовуваних понять, дефініцій та термінів, які б адекватно відображали пропозиційні смисли та засоби їхнього вираження [8, с. 173]. Тож мета статті: з'ясувати навчальний аспект синтаксичної теорії, визначити ті відомості з синтаксису, які забезпечують формування мовних компетенцій.

Термін *синтаксис* уживається у двох значеннях: ним позначають, по-перше, граматичну будову речень та словосполучень і способи поєднання в них слів, а також правила творення й функціонування речень і словосполучень; по-друге, – це розділ граматики, що вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова [10, с. 591]. Найтісніше з-поміж усіх розділів науки про мову синтаксис пов'язаний із морфологією як однією зі складових частин граматики. В основі багатьох синтаксичних категорій лежать морфологічні явища. Наприклад, здатність іменника змінюватися за відмінками є категорією суто морфологічною, але саме ця морфологічна особливість зумовила синтаксичну категорію – словосполучення іменникові, прикметникові, дієслівні тощо. Морфологічна категорія наказового способу дієслова зумовила в мові таку синтаксичну одиницю, як спонукальні речення (*Виконую домашнє завдання – розповідне речення; Виконайте домашнє завдання – спонукальне речення*).

Синтаксис української мови тісно пов'язаний із лексикою. Часто від лексичного значення того чи іншого слова залежить певне синтаксичне явище. Наприклад, у словосполученні *читаю книгу* прямий додаток *книгу* зумовлений лексичним значенням дієслова *читаю*. Якщо замінити це дієслово іншим, то прямий додаток змінюється на непрямий: *задоволений книгою*. Синтаксис органічно поєднаний зі стилістикою, яка розглядає стилістичну диференціацію синтаксичних явищ, особливості вживання синтаксичних одиниць у різних функціональних стилях мовлення, синтаксичну синонімію. Має зв'язок синтаксис і з логікою, що вивчає співвіднесеність висловленої думки з явищами об'єктивної дійсності та ін.

Відповідно до його головних одиниць синтаксис поділяють на два взаємопов'язані підрозділи: синтаксис словосполучень і синтаксис речення [10, с. 592–593]. Принципи опису синтаксису як системи одиниць двох рівнів – словосполучення та речення найвичерпніше сформулював і обґрунтував російський мовознавець В.Виноградов [2]. Слід відзначити, що в східнослов'янському мовознавстві первісно панував підхід, який передбачав розгляд як головної одиниці синтаксису словосполучення й визначав речення як його різновид (М.Петерсон, О.Пешковський, П.Фортунатов та ін.), проте значно більшого поширення набув підхід, за яким головною одиницею синтаксису визнається речення, оскільки воно є одиницею комунікативного рівня (Ф.Буслаєв, О.Шахматов та ін.).

У середині ХХ ст. мовознавці почали переорієнтовуватися на вивчення синтаксичних одиниць більших за речення, що зумовило появу нових векторів вивчення традиційного синтаксису, насамперед синтаксису тексту (І.Вихованець, І.Гальперін, С.Єрмоленко, Т.Радзієвська та ін.).

Енциклопедія української мови подає три взаємопов'язані підрозділи синтаксису: 1) синтаксис частин мови (прислівних зв'язків, словосполучення); 2) синтаксис речення; 3) актуальний синтаксис, синтаксис тексту. *Перший підрозділ* – це синтаксис словосполучення – вивчає сполучувальні можливості слова, формальні способи їх реалізації (узгодження, керування, прилягання) й передаванні словами семантико-синтаксичні відношення (суб'єктні, об'єктні, атрибутивні, адвербіальні тощо). *Другий підрозділ* – синтаксис речення, в якому розглядаються формально-синтаксична та семантико-синтаксична структура речень, їх комунікативні типи (речення розповідні, питальні, спонукальні), синтаксичні категорії речення (предикативність, модальність, час тощо), дериваційні відношення між частинами речення, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення в простих і складних реченнях, словоформи і словосполучення в ролі компонентів речення, сукупність модальних, часових та інших форм речення як його цілісної парадигми тощо. *Третій підрозділ* – актуальний синтаксис, синтаксис тексту, де описуються модифікації речення при його входженні до діалогічного чи монологічного тексту, правила пристосування речення до контексту й ситуації мовлення [10, с. 592].

На наш погляд, таке членування синтаксису не тільки відображає специфіку синтаксичних одиниць як складників мовної системи відповідного синтаксичного під'ярусу, але й зумовлює спрямування вивчення цього розділу науки про мову на функціональну основу, створюючи, таким чином, потрібні передумови компетентнісного підходу до шкільної мовної освіти, адже для мовної компетентності однаково важливі мовна й мовленнєва компетенції як її складники, що забезпечують учням знання про певні синтаксичні поняття та навчають активно використовувати їх у власній мовленнєвій практиці.

У сучасному мовознавстві вивчення синтаксичних одиниць передбачає багатоаспектність підходів. У дослідженнях представлені переважно три аспекти синтаксичних одиниць: формально-синтаксичний – з урахуванням формальної будови синтаксичних одиниць, семантико-синтаксичний, або семантичний – окреслює взаємозв'язок формальної будови і значення синтаксичних одиниць та комунікативний – передбачає вивчення особливостей функціонування синтаксичних одиниць у мовленні в єдності їх змісту й форми. Останнім часом у вивченні синтаксичних одиниць виділяють також функційний підхід (І.Вихованець, Г.Золотова, Ф.Бацевич та ін.), що полягає в дослідженні об'єктивно-сміслового змісту речення як відображення явищ позамовної дійсності. Так, зокрема, функційно-синтаксична концепція російського мовознавця А.Мухіна орієнтована на виділення функціональної синтаксичної одиниці (синтаксеми) з урахуванням її диференційних семантико-синтаксичних ознак [5, с. 54]. Додамо ще й функційно-стилістичний підхід (М.Пентилюк), що розглядає функції мовних одиниць у структурі речень і текстів різних стилів [6]. В українському мовознавстві представлені передусім формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та функційно-стилістичний аспекти синтаксису в їхній щонайтіснішій взаємодії. Найповніше ці аспекти синтаксичних явищ

дослідив І.Вихованець, розглянувши типи функціональних синтаксичних одиниць за формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними ознаками, синтаксичні одиниці у сфері мови й мовлення, синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення, формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну структури речення [3, с. 3].

Стосовно поняття синтаксичної одиниці у мовознавців немає єдиної думки. Традиційно синтаксичними одиницями найчастіше називають словосполучення та просте й складне речення. В окремих джерелах до синтаксичних одиниць зараховують також висловлення [9, с. 544]. У сучасних дослідженнях виділення синтаксичних одиниць здійснюється дещо інакше: І.Вихованець між ними називає речення, словосполучення та мінімальну синтаксичну одиницю (компонент речення або словосполучення) [3, с. 6]; К.Плиско до синтаксичних одиниць зараховує тільки словосполучення та речення [7, с. 7–8]; І.Ющук пропонує виділяти такі одиниці синтаксису (й відповідно – підрозділи синтаксису як мовознавчої науки), як словоформу, словосполучення, речення (просте, просте ускладнене, складне) і текст [13, с. 440]. Як бачимо, класифікація синтаксичних одиниць достатньо строката.

Очевидно, об'єктами синтаксису можна вважати не тільки словосполучення та речення, але й слово як лексему і словоформу, яку характеризують з погляду синтаксичних властивостей. Нерідко до синтаксичних одиниць, як зазначалося вище, відносять і текст (інші його назви, що побутують у мовознавстві, – складне синтаксичне ціле, надфразна єдність та ін.). На нашу думку, це правильно з точки зору лінгводидактики, адже в шкільній практиці зазвичай розглядаються як синтаксичні одиниці словосполучення, речення (просте, просте ускладнене (без використання назви), складне) й тексти; мінімальна синтаксична одиниця вивчається без виокремлення її в самостійну групу одиниць і без використання відповідної назви для її позначення.

Поділяючи точку зору К.Шульжука, додамо, що мінімальні синтаксичні одиниці є перехідною формою від морфології до синтаксису, оскільки матеріально репрезентуються частинами мови та їх сукупністю [12, с. 10].

Словосполучення як основна синтаксична одиниця визнається більшістю провідних українських синтаксистів (І.Вихованець, Н.Гуйванюк, А.Загнітко) та методистів (К.Плиско, І.Ющук та ін.), оскільки вона утворюється поєднанням двох чи більшої кількості повнозначних слів на основі певного виду зв'язку компонентів (підрядного чи сурядного). Таке тлумачення словосполучення представляє його як номінативну одиницю, що не є самостійною одиницею комунікації та повідомлення, але виступає структурним компонентом речень. Це своєрідна проміжна категорія, що з погляду структури зближується з реченням, з погляду ж виконуваних функцій – зі словом. Функціонує словосполучення виключно в межах речення, постає внаслідок його побудови. Утворення словосполучень спричинюється комунікативною метою, граматичним та комунікативним потенціалом кожного з-поміж його компонентів, певними умовами контексту. Саме тому в мовознавстві усталалося тлумачення словосполучення як одиниці з подвійною природою: моделі словосполучень є одиницями мови, конкретні словосполучення, збудовані за цими моделями, – одиницями мовлення [12, с. 32].

Отже, словосполучення можна визначити як одиницю з подвійною природою, утворювану двома чи більшою кількістю повнозначних слів на основі одного з двох типів зв'язку – підрядного або сурядного, призначену називати явища, ознаки, дії, предмети дійсності та формовану в мовленні відповідно до комунікативної мети, що й зумовлює її участь у спілкуванні [12, с. 33].

Систему синтаксису найбільшою мірою репрезентує його головна одиниця – речення, в якому відбито особливості формальної та семантичної структури синтаксичних одиниць і синтаксичні категорії мови. Статус речення як синтаксичної одиниці часом ставиться під сумнів з огляду на його подвійну природу – воно є однаково важливою одиницею і мови, і мовлення. З точки зору мови речення є ізольованою одиницею, утворюваною зі слова або певної кількості словосполучень. Але в мовленні воно реалізується в найрізноманітніших

модифікаціях, набуває додаткового функціонального навантаження й за допомогою інтонації та прямого чи зворотного порядку слів виступає частиною складного синтаксичного цілого, а отже, й тексту.

Багатоаспектність характеристики речення (логіко-граматичний, структурно-семантичний та комунікативний підходи) зумовлює відсутність єдиного загальноприйнятого тлумачення речення як синтаксичної одиниці. Тільки в наш час розроблено комплексне, всебічне трактування речення у триєдності його змісту, форми та функцій: речення є автономною одиницею з погляду формально-граматичної будови, яка втрачає автономність й ізольованість, реалізуючись у мовленні, оскільки функціонує не ізольовано, а в контексті, тобто є структурною одиницею складніших побудов – текстів [12, с. 43].

Речення як комунікативну одиницю досліджували І.Вихованець, Н.Гуйванюк, А.Загнітко, Г.Золотова та інші мовознавці. Їхні напрацювання забезпечують надійне теоретичне підґрунтя для вироблення цілісної системи наукового вивчення цієї одиниці та розроблення методики її опрацювання в школі, оскільки насамперед враховують структурно-семантичні та комунікативні аспекти речень.

Синтаксичні одиниці мови щільно пов'язані між собою як у самій системі мови, так і в мовленні, тобто в процесі свого безпосереднього функціонування. З огляду на те, що мовна компетентність пов'язана з мовленнєвою, соціокультурною та діяльнісною компетенціями, синтаксичні одиниці як засіб формування їх у шкільному курсі мають розглядатися як явища і мови, і мовлення. Як мовні явища, синтаксичні одиниці виступають у мові готовими зразками, за якими утворюються конкретні синтаксичні категорії, устійненими моделями, абстрагованими від будь-яких мовленнєвих перетворень. З погляду мовлення вони реалізуються не тільки як певні мовні зразки, але і як оформлені за цими зразками нові синтаксичні явища, що можуть закріпитися синтаксичною системою й набути в ній регулярності [3, с. 47–48].

Синтаксичні одиниці неоднорідні. Їхня неоднорідність зумовлює те, що вивчатися в шкільному курсі вони повинні комплексно, що й дозволить розглядати їх у єдності значення, структури й функціонального навантаження. Неоднорідність синтаксичних одиниць також створює якнайкращі умови для формування комунікативної компетентності учнів як комплексного явища, оскільки інтегративний характер синтаксичного рівня мовної системи якнайповніше відповідає інтегративному характерові комунікативної компетентності.

Важливим для формування мовної компетентності учнів на синтаксичній основі є також вивчення засобів вираження синтаксичних зв'язків та відношень між синтаксичними одиницями, оскільки саме за їх допомогою реалізується важлива інформація з синтаксичної теорії. Під синтаксичними відношеннями узвичаєно розуміти момент синтаксичного взаємозв'язку між словами як членами речення, частинами складного речення та реченнями в тексті, який визначає синтаксичний зміст їх [11, с. 295–296]. Синтаксичні відношення виражають стосунки між предметами та явищами позамовного світу. Вони поділяються на субстанціальні (предметні), атрибутивні й адвербіальні та виражаються словоформами, службовими словами, інтонацією, порядком слів тощо.

На думку І.Вихованця, саме рівень тексту і слід визнати найвищим ярусом і синтаксису, і всієї мовної системи [3, с. 6]. Нам цілком імпонує таке трактування речення, оскільки воно підтверджує необхідність навчання синтаксису на текстовій основі. Адже текст – це складне мовленнєве явище з багаторівневою структурною, змістовою й комунікативною організацією. Йому властиві багатоаспектність інтегральної природи, багатокомпонентність і поліфункціональність, множинність класифікацій його видів та жанрів.

Отже, складність і неоднорідність синтаксичних одиниць, специфіка поєднання в них чинників форми та змісту, надрівневий характер, текстоцентричний підхід до вивчення синтаксису, а головне – належність однаковою мірою мові й мовленню посутньо визначають інтегративність синтаксичної компетенції, спричиняють її комплексність та узагальненість

щодо інших компетенцій. Теоретичне опрацювання відомостей із синтаксису закладає надійні основи формування відповідних умінь та навичок: вичленовування, розмежування, аналіз, трансформація та конструювання синтаксичних одиниць відповідно до визначених завдань. Формування синтаксичної компетентності є пріоритетним, оскільки інші мовні одиниці вивчаються в шкільному курсі мови саме на синтаксичній основі, що дає змогу вповні реалізувати головні принципи й потенційні можливості когнітивного та функційно-стилістичного напрямів у вивченні української мови й розв'язання основного завдання підготовки школярів до активної комунікативної діяльності в різних сферах спілкування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.Бацевич. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Виноградов В.В. Морфология и синтаксис как составные части грамматики / В.В.Виноградов. – Грамматика русского языка. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 5–9.
3. Гуйванюк Н.В. Синтаксис сучасної української мови: Схеми і таблиці /Н.В.Гуйванюк, О.В.Кардашук, О.В.Кульбабська. – Чернівці: Рута, 2000. – 131 с.
4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови) / С.Я.Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
5. Мухин А.М. Структура предложений и их модели / А.М.Мухин. – Ленинград: Наука, 1968. – 367 с.
6. Пентилюк М.І. Стилістична організація тексту (теоретичний аспект) / М.І.Пентилюк // Збірник наукових праць “Південний архів”. – Херсон: Атлант, 1999. – Вип. 5. – С. 12–16.
7. Плиско К.М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення: Навч. посіб. для студентів філол. фак. ун-тів і пед. ін-тів. / К.М.Плиско. – Х.: Основа, 1992. – 149 с.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д.Попова, И.А.Стернин. – Воронеж: Издательство ВГУ, 2001. – 236 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія / О.Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
10. Українська мова: Енциклопедія [редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
11. Шевченко Л.Ю. Сучасна українська мова: Довідник / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
12. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К.Ф.Шульжук. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 408 с.
13. Ющук І.П. Українська мова / Іван Пилипович Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.

Гнаткович Т.Д.

УРОВНЕВАЯ ИНТЕГРАТИВНОСТЬ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ

В статье обоснована взаимосвязь синтаксиса с морфологией, лексикой, стилистикой и логикой. Представлена специфика синтаксических единиц как составных языковой системы.

Ключевые слова: синтаксис, интегративные уровни, синтаксическая компетенция, языковая компетентность, текстоцентрический подход.

Hnatkovych T.D.

LEVEL INTEGRITY OF SYNTACTICAL UNITS IN THE PROCESS OF LANGUAGE COMPETENCE FORMATION OF THE SECONDARY SCHOOL PUPILS

The article deals with the correlation between syntax and morphology, lexicology, stylistics and logic. The specific features of syntactical units as the parts of the linguistic system are presented.

Key words: syntax, level integration, syntax competence, linguistic competence, a text-centred approach.